

Gilden en geloof

Het belang en de functie van religie voor ambachtsgilden door de eeuwen heen

Door: Winny Bierman
Studentnummer: 3239683
Voor de cursus: Eendracht maakt macht!
Docent: Tine de Moor
Datum: 01-02-2011

Inleiding

Ambachtsgilden die vanaf de middeleeuwen in de Lage Landen werden opgericht, werden gekenmerkt door verschillende functies: economisch, politiek, sociaal-maatschappelijk en religieus, welke hiervan de voornaamste was blijft een punt van discussie onder historici. Sandra Bos (1998) gaat bijvoorbeeld uit van een hedendaags perspectief; gilden zouden in de eerste plaats beroepsverenigingen zijn, religieuze en maatschappelijke activiteiten zouden slechts een ondersteunende rol hebben gespeeld. Henk Roosenboom (1980) wijst juist op het belang van religie binnen de middeleeuwse gilden; hoewel nooit is bewezen dat de gilden uit religieuze broederschappen zijn voortgekomen zou het religieuze aspect van de gilden het oudst en meest kenmerkend zijn geweest.

In dit stuk zal worden onderzocht wat het belang en de functie was van religie binnen gilden. De Reformatie heeft een hoop veranderd voor de religieuze gewoonten van gilden. De jaren rond 1580 kunnen worden aangewezen als een belangrijk breukpunt: toen kwamen de calvinisten aan de macht in de Noordelijke Nederlanden. Dit betekende dat protestantse hervormingen werden doorgevoerd, ook binnen de gilden, katholieke uitingen werden verboden. Gilden moesten als seculiere coöperaties functioneren (Thijs 2006). Vanwege deze tweedeling zal in dit stuk worden gekeken naar de situatie voor en na de Reformatie.

De middeleeuwse maatschappij en dus ook de gilden zouden voor de Reformatie nauw verbonden zijn geweest met religie. In dit stuk zal gekeken worden hoe sterk deze verbintenis was: Welke rol speelde religie binnen gilden, hoe groot was het belang van religie en veranderde dit in de loop der eeuwen, voor de jaren 1580?

Vervolgens zal worden gekeken naar de invloed van de Reformatie op het belang van religie binnen de gilden. De machtige positie van de Calvinisten zou in de jaren 1580 een einde hebben gemaakt aan de religieuze functie van de gilden; in dit stuk zal bekeken worden of alle componenten van de katholieke tradities uit het leven van de gilden verdwenen, in hoeverre heeft de Reformatie het belang van religie ondermijnd?

Bovengenoemde vragen worden beantwoord aan de hand van literatuuronderzoek, en aan de hand van een studie naar twee gilden: de smedengilden van Utrecht en 's-Hertogenbosch, deze gilden bestonden van de dertiende tot de achttiende eeuw.

Gilden en geloof: de theorie

Het belang van religie

Over gilden in de Lage Landen is gesteld dat de relatie met hun religieuze gewoonten in de periode voor de Reformatie zeer sterk was (Slokker, 2009).

De gilden kenden verschillende religieuze activiteiten; hierin stond de patroonheilige centraal, die volgens Alfons Thijs (2006, p.231) de eerbaarheid van het vak van de gildeleden representeerde. Het gilde altaar vormde het middelpunt van het religieuze leven van de leden, hierop stonden beelden van de patroonheilige en werd de gildekaars geplaatst (Vos, 2001). Tevens waren er religieuze feestdagen die door het gilde gezamenlijk werden gevierd, zoals de dagen waarop de patroonheilige werd herdacht, op die dagen werd een mis gehouden en aten alle broeders een feestelijk maal. Begravenissen en doopdiensten vielen eveneens onder de religieuze activiteiten, het religieuze leven van het gilde wist zo de belangrijkste rituelen van de levens van de leden te omvatten.

Een aantal gilden vormde in de vijftiende eeuw broederschappen; deze waren enkel toegankelijk voor leden van de betreffende gilden. De broederschappen zouden gilden en religie nog meer met elkaar hebben verbonden; aangezien steden in de Lage Landen al voorzien waren van vele broederschappen, was de oprichting van gildebroederschappen des te opmerkelijker. De oprichting van een broederschap zou volgens Jacobus Overvoorde (1896, p.CLIII) geen noodzaak zijn geweest en daarom hebben uitgedrukt dat een gilde veel waarde hechtte aan zijn geloof.

De religieuze activiteiten werden door de gilden bekostigd, het geld hiervoor werd verkregen door inkomsten uit boetes en entreegelden, de gelden die nieuwe leden betaalden wanneer zij lid werden van het gilde. Naast geldelijke boetes ontvingen gilden ook was-

boetes, deze werden gebruikt voor kaarsen op het gildealtaar (Bos, 1998). De kosten van religieuze activiteiten zouden niet hoog zijn geweest in vergelijking tot andere activiteiten die gilden bekostigden (Richardson, 2005, p.151). De leden van gilden waren echter wel veel tijd en energie kwijt aan deze activiteiten, hieruit kan worden opgemaakt dat de religieuze activiteiten een grote rol speelden in hun leven.

De functie van religie

Religie zou een belangrijke rol hebben gespeeld binnen het functioneren van gilden; de religieuze gewoonten zouden de sociabiliteit hebben bevorderd (Vos, 2007, p.170). De interne cohesie en groepsidentiteit van gilden zou op die manier versterkt en bevestigd worden. De publieke uiting van devotie droeg volgens Thijs (2006, pp.234-236) tevens bij aan de sociale positie van gilden, de religieuze rituelen van gilden zouden zowel de individuele leden als de organisatie als geheel profileren in de stedelijke samenleving.

Thijs (2006, p.234) stelt tevens dat de broeders van gilden zich bewust waren van de deze sociale functie van religieuze gewoonten. Dit zou betekenen dat religie een gekoesterd onderdeel was van het gilde; middels de gewoonten zou samenwerking zijn bevorderd, eendracht was essentieel voor het goed functioneren van gilden.

Gary Richardson (2005) stelt eveneens dat religie een belangrijke rol speelde binnen het functioneren van gilden, tot de Reformatie. Hij stelt dat gilden in middeleeuws Engeland religieuze en beroepsmatige doeleinden aan elkaar koppelden zodat de regels van gilden beter werden nageleefd. De angst voor het vagevuur zou gilden geholpen hebben bij het in de pas laten lopen van gildeleden; wanneer de regels van het gilde werden overtreden verloor een lid niet alleen beroepsmatige voordelen, maar ook religieuze voordelen. Deze religieuze voordelen bestonden volgens Richardson vooral uit de missen die gehouden werden voor gestorven leden. Religie vormde volgens Richardson dus een pressiemiddel, een extra stimulans voor leden om de regels goed na te leven.

Veranderingen door de eeuwen heen

De gilden in de Lage Landen werden vanaf hun ontstaan gekenmerkt door talrijke religieuze activiteiten, het belang van deze gewoonten lijkt zeer groot. Zoals bovenstaande analyse aantoonde was religie van belang voor het functioneren van gilden. Desalniettemin wordt door verschillende historici (Thijs, 2006; van den Heuvel, 1946a) gesteld dat religieuze devotie onderhevig was aan vervlakking vanaf de vijftiende eeuw.

Nicolaas Van den Heuvel (1946a, p.261) stelt dat godsdienstige activiteiten vanaf de vijftiende eeuw steeds meer aansturing nodig hadden; broeders zouden de gewoonten niet meer uit zichzelf aanvoelen, hierdoor zou godsdienst steeds meer terecht zijn gekomen in een 'dwingende sfeer'. Thijs (2006, p.238) stelt dat de Beeldenstorm in 1566 en de daaropvolgende decennia 'ontreddering veroorzaakt hadden in de collectieve devotiepraktijken'. Volgens Richardson (2005) ondermijnde de Reformatie de waarde van godsdienstige gewoonten, dit zou verklaren waarom de gewoonten onderhevig waren aan vervlakking.

De godsdienstige onrust die zich verspreidde door West Europa in de vijftiende en zestiende eeuw heeft de religieuze gewoonten van gilden dus niet ongemoeid gelaten. In de volgende hoofdstukken zal gekeken worden of dit wordt bevestigd door de gegevens van de smedengilden uit s'-Hertogenbosch en Utrecht, en wat dit betekende voor de functie van religie binnen het functioneren van gilden.

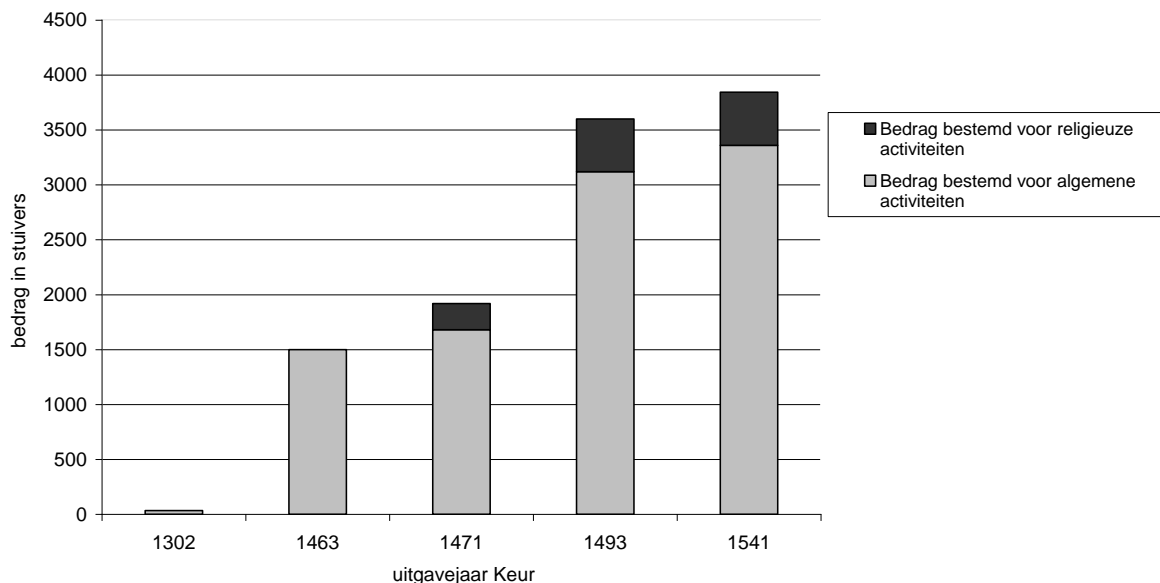
De praktijk: de smedengilden van 's-Hertogenbosch en Utrecht

Om het belang van religie binnen de gilden voor de Reformatie te toetsen, en te zien in hoeverre dit veranderde in de vijftiende en zestiende eeuw, is gekeken naar de entreegelden en voorschriften van de smedengilden van 's-Hertogenbosch en Utrecht. Deze reguleringvormen waren bedoeld om het gilde te beschermen tegen dreigingen van binnenuit en van buitenaf, ze kunnen daarom een goed beeld geven van wat de gilden belangrijk vonden.

Entreegelden

Entreegelden representeren volgens Maarten Prak (1992) meer dan de onkosten die het gilde maakte om een nieuw lid aan te nemen; het representeerde een vergoeding voor de voordelen die het gilde bood aan een nieuw lid. Nieuwe leden werden onderdeel van het complexe coöperatiemechanisme van het gilde; toegang hiertoe werd niet zomaar vrijgegeven. De smeden bemoeilijkten in de loop van de eeuwen de toegang tot hun gilden door proeven betreffende bekwaamheid in te stellen en steeds hogere entreegelden te vragen. Dat religieuze activiteiten voor een deel uit entreegelden werden betaald zegt dan ook iets over de waarde die het gilde hechtte aan deze activiteiten.

Grafiek 1: Entreegelden van het smedengilde van 's-Hertogenbosch

Bron: GAHT, Archief van het smedengilde, 4; Van den Heuvel (1946b). Verwerkt in VKC: entreegelden 's-Hertogenbosch.

Grafiek 1 toont een schematisch overzicht van de entreegelden van het smedengilde in 's-Hertogenbosch tijdens de periode van 1302 tot 1541. Deze gegevens zijn ontleend aan de keuren van het gilde, het gaat hierbij om het absolute maximum bedrag dat gevraagd kon worden. Een dergelijk bedrag werd alleen aan buitenstanders gevraagd, voor leerjongens en zonen van meesters golden andere toetreding voorwaarden, de praktijk laat zien dat deze bedragen niet absoluut waren, ze verschilden per persoon (Prak 1992, p.62).

Opvallend is dat vanaf de eerste keur van het gilde uit 1302 tot aan de keur uit 1471 nog geen aparte post was gecreëerd voor uitgaven aan religieuze activiteiten; aangenomen mag worden dat deze activiteiten niet pas in 1471 begonnen. Een verklaring hiervoor kan zijn dat het gilde een zekere garantie wilde bieden voor het minimum dat aan religieuze zaken besteed diende te worden; tevens zou het opstellen van een post voor religieuze activiteiten betekend kunnen hebben dat het in de loop van de vijftiende eeuw voor het gilde minder vanzelfsprekend werd om geld aan religieuze zaken te besteden. Dit zou in overeenstemming zijn met de aanname van van der Heuvel -dat religieuze devotie aan vervlakking onderhevig was vanaf de vijftiende eeuw. De drie keuren uit 1471, 1493 en 1541 tonen elk dat 87% van de inkomsten van nieuwe leden werd bestemd voor algemene zaken, en slechts 13% daarvan was bedoeld voor religieuze zaken.

De entreegelden van het smedengilde in 's-Hertogenbosch geven dus geen eenduidig beeld, het belang van religie lijkt enerzijds vanaf de vijftiende eeuw af te nemen aangezien het noodzakelijk werd een post voor religieuze uitgaven te creëren; anderzijds verminderden deze religieuze uitgaven relatief gezien niet, en lijkt het belang van religie dus constant te blijven gedurende de vijftiende- en de eerste helft van de zestiende eeuw.

Het smedengilde in Utrecht had geen aparte post binnen de entreegelden voor religieuze activiteiten. Wel richtte het gilde in de vijftiende eeuw een eigen broederschap op, het Sint-Loyen broederschap, waarmee het gilde een extra verbintenis maakte tussen de leden en hun geloof. Het gilde stelde lidmaatschap van het broederschap verplicht voor alle leden in 1493¹, blijkbaar was de toestroom van leden te laag wanneer lidmaatschap vrijblijvend was. Het broederschap ontving entreegelden van nieuwe leden, dit bedroeg elf stuivers². Hiervan betaalde het broederschap een deel van de missen, het onderhoud van het altaar en de was benodigd voor de kaarsen.

Het grootste deel van de kosten voor religieuze activiteiten werd echter betaald door het gilde, dit blijkt uit een ordonnantie uit 1493, waarin werd vastgelegd wat de verhouding was tussen het broederschap en het gilde. Het gilde betaalde de kosten van de was 'die men jaerlix behoeft op sunte Loyen autae' en de twee hoogmissen, gehouden op de dagen van de patroonheilige. De kosten voor de zondagsmissen werden tussen het gilde en het broederschap gedeeld³. De maaltijden op de religieuze feestdagen werden tevens betaald uit de kas van het gilde, hiervoor zou volgens Overvoorde (1896, p. CLIX) het entreegeld van een gildebroeder beschikbaar worden gesteld.

Ook het broederschap geeft een tweezijdig beeld over het belang van religie voor gilden. Enerzijds wijst de oprichting van een broederschap op de grote waarde die het gilde aan religie hechtte, anderzijds moest lidmaatschap tot dit broederschap verplicht worden gesteld.

Voorschriften

Naast entreegelden kunnen voorschriften iets zeggen over de waarde die gilden aan religieuze activiteiten hechtten. Voorschriften waren gedragsregels bedoeld om het gilde goed te laten functioneren en aan te geven wat het gilde als wenselijk zag. Bovendien kunnen voorschriften wellicht meer zeggen dan entreegelden omdat deze aan de orde van de dag waren, terwijl entreegelden slechts eenmalig geheven werden.

Tabel 1: Voorschriften van het smedengilde van s'-Hertogenbosch, ingedeeld per type

	Beroepsmatig		Maatschappelijk		Religieus		Totaal
	Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief	Absoluut
Keur 1302	6	55%	3	27%	2	18%	11
Keur 1463	13	68%	4	21%	2	11%	19
Keur 1541	25	70%	8	22%	3	8%	36

Bron: GAHT, Archief van het smedengilde (115), 3; Van den Heuvel (1946b). Verwerkt in VKC: Voorschriften s'-Hertogenbosch.

Tabel 1 geeft de voorschriften weer die het smedengilde van 's-Hertogenbosch heeft vastgelegd in de keuren van 1302, 1463 en 1541, ingedeeld op basis van het type voorschrift dat zij representeren. Hieruit kan worden opgemaakt dat, hoewel het totale aantal voorschriften tijdens het bestaan van het gilde flink toenam, de religieuze voorschriften niet evenredig meegroeiden. Dit zegt niets over het al dan niet veranderen van het belang van religie, wellicht kan hieruit wel worden opgemaakt dat beroepsmatige activiteiten beduidend meer aansturing nodig hadden.

Wanneer specifiek wordt gekeken naar de veranderingen in de religieuze voorschriften zijn er toch wel opvallende ontwikkelingen te constateren. In de keuren van 1302 en 1463 waren twee religieuze voorschriften vastgelegd. Het eerste ordonneerde dat het werk op zaterdagen en op vigiliedagen zodra de vespers waren geluid –rond drie uur s'middags- gestaakt moest worden; het tweede ordonneerde leden naar de begrafenis van medebroeders en hun vrouwen te komen. De keur uit 1463 voegde aan het eerste voorschrift

¹ HUA, Archief van het smedengilde (708-1), 96; Overvoorde (1896).

² HUA, Archief van het smedengilde (708-1), 96; Overvoorde (1896).

³ HUA, Archief van het smedengilde (708-1), 96; Overvoorde (1896).

toe dat het verboden was op de zon- of feestdagen te werken. De keur van de smeden uit 1541 bevatte drie religieuze voorschriften: het eerste gaf aan dat het werk op zaterdagen en vigiliatedagen pas om zeven uur gestaakt hoefde te worden, slechts een uur eerder dan op normale werkdagen. Het tweede voorschrift betrof wederom de verplichting tot attentie op de begrafenis van een medebroeder of diens vrouw. Het derde voorschrift was nieuw, hierin werden de meesters verordonneerd Sint Eloydag in de winter te vieren als een 'gebooden heyligen dag'. Blijkbaar werd het noodzakelijk de smeden te herinneren aan de viering van heilige dagen, religieuze activiteiten hadden ingeboet ten opzichte van beroepsmatige.

Het smedengilde in Utrecht laat eenzelfde trend zien. De eerste ordonnantie van de smeden uit 1430 telt 47 voorschriften, hieruit kan de volgende verdeling worden ontleend: 25 beroepsmatige, 15 maatschappelijke en 7 religieuze voorschriften.⁴ De religieuze voorschriften besloegen dus slechts 15% van het totaal.

Opvallend is het voorschrift dat in 1472 werd toegevoegd, hierin staat dat op Sint Eloydag de oudermannen samen met de gildebroeders de kaars naar de buurkerk moeten dragen en 'die ghildebroeders des aftermiddages van eten ende van drincken gheven, als van outs ghewoenlic is'. In 1519 werd tevens een voorschrift toegevoegd waarin het leden verplicht werd gesteld aanwezig te zijn bij de eerste mis van een zoon van een medebroeder.⁵

Het bronmateriaal van de smedengilden geeft een tweezijdig beeld. Aan de ene kant lijken de smeden in 's-Hertogenbosch en Utrecht in de loop van de vijftiende eeuw religieuze activiteiten minder belangrijk te vinden dan voorheen. Zo werden werktijden verlengd ten koste van religieuze activiteiten en lijken de smedengilden zich genoodzaakt te zien leden te herinneren aan oude religieuze gewoonten. De religieuze activiteiten lijken dus in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw aan belang in te leveren; de reformatorische ideeën die zich door de Lage Landen verspreidden zullen hier ongetwijfeld aan hebben bijgedragen.

Aan de andere kant lijkt deze vermindering in religieuze participatie niet geaccepteerd te worden door de gilden aangezien zij leden verplichtten de tradities te handhaven. Hoewel uit dit onderzoek niet blijkt of de gildebroeders zich vanaf de vijftiende eeuw minder verbonden voelden met religie dan in voorgaande eeuwen, blijkt dat er meer noodzaak was tot regulering; religieuze gewoonten die voorheen al bestonden werden opgenomen in de reglementen, ze waren blijkbaar minder vanzelfsprekend geworden. Hierdoor wordt de indruk gewekt dat religieuze gewoonten al voor de Reformatie aan een proces van uitholling onderhevig waren.

De Reformatie

Het protestantisme verwierf aan het begin van de zestiende eeuw aanhang onder verschillende lagen van de bevolking van de Lage Landen, zo ook onder leden van de gilden (Rommès, 2004, p.41). Toen de calvinisten aan het einde van de zestiende eeuw de macht grepen in de Noordelijke Nederlanden werden katholieke gewoonten van de gilden aan banden gelegd. Het idee bestaat dat de komst van de Reformatie leidde tot het volledig verdwijnen van de religieuze functie van de gilden (Richardson, 2005). Thijs (2006 geciteerd in Slokker, 2009 p.189) stelt hierover: 'Het calvinistische verbod op publieke katholieke vieringen betekende dat de religieuze gewoonten van het Noord-Nederlandse gildewezen aan het einde van de zestiende eeuw nagenoeg uitgeschakeld werden.'

Dit beeld lijkt genuanceerd te moeten worden. Recent onderzoek naar de invloed van de Reformatie op de religieuze gewoonten van de gilden in 's-Hertogenbosch (Vos, 2007) en Utrecht (Slokker, 2009), laat zien dat niet alle katholieke gewoonten verdwenen. Lang bestaande gewoonten zouden volgens Thijs (2006, p.166) moeilijk te doorbreken zijn geweest in de gildewezens. De zeer geleidelijke hervormingen binnen de samenleving van de Republiek zouden dan ook geen abrupt einde hebben gemaakt aan de religieuze gewoonten (Bos, 1998, p.49).

⁴ HUA, Archief van het smedengilde (708-1), 95; Overvoorde (1896).

⁵ HUA, Archief van het smedengilde (708-1), 95; Overvoorde (1896).

s'-Hertogenbosch en Utrecht

De bronnen van de smedengilden laten zien dat de katholieke gewoonten inderdaad niet helemaal verdwenen uit het leven van de gildeleden in 's-Hertogenbosch en Utrecht.

De Reformatie zorgde bij deze gilden wel voor een aantal ingrijpende hervormingen; zo verloor het smedengilde in Utrecht zijn broederschap (Rommes, 2004, p.42) en moesten beide gilden hun altaren ontmantelen. Het smedengilde in 's-Hertogenbosch verkocht alle ornamenten op haar altaar in 1632 (Vos, 2001). De vroedschap van de stad Utrecht nam in 1663 een resolutie aan waarin zij de gilden verbood 'memorie tafels of tafereelen' in kerken of grafkelders te hebben⁶, de vroedschap probeerde dus de katholieke symbolen te verwijderen.

De fysieke verwijdering van de heilige beelden en altaren betekende volgens Thijs (2006, p.158) echter nog niet het einde van de mentale verbondenheid tussen het gilde en zijn beschermheilige. Men kan zich zelfs afvragen in hoeverre het verbod op katholieke symboliek succesvol was. Uit een afschrift van de jaarafrekening van de busmeester van het Utrechtse smedengilde blijkt dat tijdens het jaar 1705-1706 een Sint Eloyenbeeldje werd vervaardigd voor in 'het kleynkamertje', het beeldje werd beschilderd en verguld, er werd zelfs een 'schenktafeltje' voor gemaakt.⁷

In zowel 's-Hertogenbosch als Utrecht bleven de smedengilden bovendien de feestdag van hun patroonheilige –Sint Eloy- vieren (Rommes, 2004, p.45; Vos 2007, p.176). Uit een ordonnantie van de smeden uit Utrecht, opgesteld in 1758, komt naar voren dat de broeders van het gilde zelfs elk halfjaar tezamen kwamen in hun gildehuis op Sint Jansdag en Sint Eloydag.⁸ Het gereformeerde stadsbestuur van 's-Hertogenbosch maakte volgens Vos (2007, p.177) geen bezwaar tegen deze viering, het belang van vrede en samenwerking zou boven de protestantse principes hebben gestaan.

Ook het katholieke ritueel rondom het begraven van medebroeders verdween niet uit de gebruiken van beide gilden. De protestantse leer kende geen ritueel rond het begraven, dit was echter één van de belangrijkste religieuze gewoonten geweest van de gilden. In de smedengilden van s'-Hertogenbosch en Utrecht zien we dan ook dat de bijwoning van begrafenissen verplicht blijft voor de gildebroeders. Zo valt in de gildeboeken van het smedengilde in 's-Hertogenbosch te lezen dat de vergadering van 30 november 1754 besloten had dat: 'de achter blijvers van de gilde broeders die bij de begrafenis van de broeders en zusters van de gilden en die gebeden zijn niet en compareere om de boete van die wederom te doen betalen op den selven dag als het lijck begraven is'.⁹ De smeden in Utrecht worden in een ordonnantie uit 9 mei 1636 verplicht zich netjes te kleden voor de begrafenis van 'een medebroeder of zijn wijf', op straffe van één stuiver. Hierop volgde in 1639 al een wijziging, leden dienden voorts alleen naar de begrafenis van een broeder of diens huisvrouw te komen wanneer deze van het zelfde 'eijnd' kwam, de stad werd opgedeeld in twee delen, daardoor hoefde nog maar de helft van de leden te komen, de boete die stond op het niet komen opdagen was twee stuivers. De volgende wijziging volgde in 1671: wanneer een gildebroeder niet naar een begrafenis kwam terwijl hij daartoe verplicht was kreeg een boete van 24 stuivers.¹⁰ Dat de boete in de loop van de tijd aanzienlijk werd verhoogd is verwonderlijk, het ritueel had waarschijnlijk dankzij de invloed van het protestantisme ernstig aan belang moeten inleveren, de attentie zal dan ook gedaald zijn; het is daarom opvallend dat het gilde de komst van de broeders van belang bleef achten.

Volgens Thijs (2006, p.239) kan het ritueel rondom het begraven behalve als religieuze passage ook als sociaal middel gezien worden. In dit licht kan het behoud van religieuze gewoonten rondom begrafenissen bij beide gilden als een sociale noodzaak worden gezien, de gilden wilden geen hun positie in de samenleving behouden en onderhielden daarom hun religieuze gewoonten. Bos stelt in haar onderzoek (1998, p.147) dat het smedengilde in Utrecht in 1662 nog een tweede grafkelder aankocht in de Jacobikerk, naast degene die het gilde al in haar bezit had in de buurkerk, omdat het bezit van meerdere grafkelders status verhogend zou zijn geweest voor het gilde.

⁶ HUA, Archief van het smedengilde (708-1), 97.

⁷ HUA, Archief van het smedengilde (708-1), 97.

⁸ HUA, Archief van het smedengilde (712-7-1), 9, p.12.

⁹ GAHT, Archief van het smedengilde (115), 1.

¹⁰ HUA, Archief van het smedengilde (708-1), 96.

De functie van katholieke gewoonten

Het voortbestaan van een deel van de religieuze gewoonten van de smedengilden, zoals de begrafenis van de gildebroeders, de voortdurende viering van de patroonheiligendagen en de gildemaaltijd, lijkt aan te tonen dat de Reformatie inderdaad geen definitieve breuk heeft gevormd in de katholieke gewoonten van de smedengilden in 's-Hertogenbosch en Utrecht. De hervormingen hebben veel effect gehad op de fysieke inhoud van het religieuze component van de gilden, desondanks bleef een belangrijk deel van de traditie bestaan. Dit doet vermoeden dat Nico Slokker (2009, p.202) gelijk heeft wanneer hij stelt dat: 'De Utrechtse gilden lieten zich door het vasthouden aan hun religieuze gebruiken na de Reformatie niet terugbrengen tot louter economische belangenorganisaties'. Zowel de katholieke als de protestantse gildebroeders zouden hebben geprofiteerd van de sociabiliteit die dankzij de instandhouding van katholieke gewoonten werd genereerd (Vos, 2007, p.180). Het sociale belang van religieuze tradities binnen het functioneren van gilden was blijkaar zo groot dat de gewoonten niet gemist konden worden.

Wel kan worden geconstateerd dat de functie van deze religieuze gewoonten voor gilden was veranderd. De betekenis van de gewoonten had aan waarde ingeboet door de religieuze hervormingen; het waren rituelen geworden, ontdaan van vroegere spirituele betekenis. De gewoonten hadden een puur sociale invulling gekregen: ze verbonden de broeders met elkaar en versterkten de identiteit van het gilde. Religie kon hierdoor niet meer als pressiemiddel dienen; het vagevuur vormde immers geen dreiging meer voor de leden.

Conclusie

Dit onderzoek heeft gekeken naar het belang en de functie van religie voor gilden. Duidelijk is geworden dat zowel het belang als de functie in de loop van de eeuwen aan verandering onderhevig is geweest.

In de periode voor de Reformatie was religie een belangrijk en gekoesterd onderdeel van gilden; de patroonheilige voorzag de broeders van hun identiteit. De religieuze gewoonten fungeerden als het centrum van waaruit de sociabiliteit van gilden werd voorzien; ze versterkten en bevestigden de groepsidentiteit en interne cohesie, en zorgden bovendien voor een zeker aanzien binnen de stedelijke samenleving. Ook kan religie worden gezien als pressiemiddel. Gilden wisten verschillende functies te combineren, waarbij religieuze doeleinden zich verbonden met beroepsmatige, waardoor de coöperatie als geheel beter functioneerde. De onderzochte smedengilden tonen aan dat de religieuze voorschriften tussen 8 en 18% van het totaal besloegen - een bescheiden aantal. Desondanks gaven deze voorschriften aan dat de leden veel tijd en energie staken in de religieuze activiteiten die het gilde voorschreef.

De reformatische ideeën die zich in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw door Europa verspreidden hebben het belang van religie echter ondermijnd. Het onderzoek naar de smedengilden in 's-Hertogenbosch en Utrecht lijkt dit te bevestigen; de gilden handhaafden hun religieuze gewoonten maar zagen zich genoodzaakt hier meer regels aan te verbinden en hogere boetes te heffen bij verzuim, wat doet vermoeden dat leden de gewoonten minder belangrijk vonden.

De Reformatie heeft gezorgd voor een belangrijke omwenteling in het belang en de functie van katholieke gewoonten van gilden. Hoewel de katholieke gewoonten werden verboden voor de gilden van de Noordelijke Nederlanden, blijkt uit zowel literatuur- als bronnenonderzoek dat de religieuze gewoonten niet zo eenvoudig uit het leven van gilde leden te verwijderen vielen. Desondanks is functie van de gewoonten verschoven. De Reformatie heeft de religieuze doctrines van de katholieke kerk weten te ondermijnen, religieuze gewoonten werden ontdaan van hun vroegere betekenis. De functie van religieuze gewoonten zal dan ook volledig sociaal zijn geworden, religie kon niet meer als pressiemiddel fungeren.

Bibliografie

Bos, S., 1998. *"Uyt liefde tot malcander". Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG.

van Gelder, H.E., 1980. *De Nederlandse munten*. Utrecht; Antwerpen: Het Spectrum.

van den Heuvel, A. H., 1946a. *De ambachtsgilden van s'-Hertogenbosch vóór 1629*. Utrecht: Kemink.

Lis, C. en Soly, H., 1994. *Werken volgens de regels: ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*. Brussel: VUB Press.

Panhuysen, B., 2000. *Maatwerk: kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)*. Amsterdam: Aksant.

Prak, M., 1992. 'Een verzekerd bestaan'. Ambachtslieden, winkeliers en hun gilden in Den Bosch (ca. 1775). In: B. de Vries en T. van Tijn. Red. 1992. *De kracht der zwakken: studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG, pp. 55-79.

Richardson, G., 2005. Craft guilds and Christianity in Late-medieval England. A rational-choice analysis. *Rationality and Society*, 17 (2), pp. 139-189.

Ritter, G.J., 1987. *Het Utrechtse smedengilde. Metaalbewerkers in Utrecht in de 17e en 18e eeuw*. Doctoraalscriptie. Rijksuniversiteit Utrecht.

Rommes, R. en van der Spek, J., 2004. *Met hand en hart. Zeven eeuwen smedengilde en St. Eloyengasthuis in Utrecht 1304-2004*. Utrecht: SPOU.

Roosenboom, H., 1980. De ambachtsgilden in het stadsbeeld. Enkele uiterlijke aspecten van de gilden op economisch, militair, godsdienstig en sociaal gebied. *Bossche Bouwstenen III*. Geldrop: Gelria, pp. 62-79.

Slokker, N.H., 2009. *Ruggengraat van de stedelijke samenleving: De rol van de gilden in de stad Utrecht, 1528-1818*. Utrecht: Utrecht University.

Thijs, A.K.L., 2006. Religion and social structure: religious rituals in pre-industrial trade associations in the Low Countries. In: M. Prak, C. Lis, J. Lucassen en H. Soly. red. 2006. *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power, and Representation*. London: Ashgate, pp. 157-173.

Vos, A., 2001. Verdwenen gildenaltaren. *Bossche Bladen*, 3, pp. 86-90.

Vos, A., 2007. *Burgers, broeders en bazen: het maatschappelijk middenveld van s'-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.

Geraadpleegde Archieven

- Stadsarchief s'-Hertogenbosch (afgekort met GAHT):

Archief smedengilde, toegangsnummer: 115.

- Inventarisnummer 1: Besluiten en notulen van vergaderingen over de periode 1597-1874.
- Inventarisnummer 3: Ingekomen en uitgaande stukken, 1437-1814.
- Inventarisnummer 4: aanvullingen en wijzigingen van de gildekaart door de magistraat van de stad.

- Het Utrechts Archief (afgekort met HUA):

Archief smedengilde, toegangsnummer 708-1:

- Inventarisnummer 95: Register met afschriften van de gildeboeken der Smeden en van enige stukken betreffende het st. Eloyengasthuis en het smedengilde, vervaardigd voor prof. Bondam, (eind 18e eeuw). Hierin opgenomen staan afschriften van de eerste drie gildenboeken van de smeden, met daarin de ordonnantie en de aanvullingen en wijzigingen hierop, lopend van 1430-1767.
- Inventarisnummer 96: Afschrift van het derde gildeboek der smeden, 1636-1685.
- Inventarisnummer 97: Afschrift van het derde gildeboek van de smeden, lopend van 1636 tot 1685.

Archief smedengilde, toegangsnummer 712-7-1:

- Inventarisnummer 9: Voorontwerpen en concepten van een ordonnantie van het smedengilde, ca 1758.

Gedrukte bronnen

Van den Heuvel, A.H., 1946b. *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gilde. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gilde wezen, 2 dln.* Utrecht: Kemink.

Overvoorde, J.C. en Joosting, J.G.C., 1896. *De gilden van Utrecht tot 1528: verzameling van rechtsbronnen, 2 dln.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhof .